

3. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005– 17 с.
4. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Юджин Каменка // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 89-103.
5. Політологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко, В.Г. Воронкова, А.О. Лузан, В.І. Полуріз. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
6. Національний суверенітет та національне самовизначення: питання теорії та український досвід // Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти. – Х., 2003. – С. 53–87.
7. Троян І. Державний суверенітет як політологічна категорія: сутність, характеристики, особливості трансформації / І. Троян // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [збірник наукових праць]. Вип. 22 / НАН України, Інститут народознавства, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Національний університет "Львівська політехніка"; [редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін.]. - Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2010. - 162 с. - С. 130-136.
8. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Ганс Кон // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 479-482.
9. Тишков В. А. О нации и национализме // Свободная мысль. – 1996. – № 3. – С. 31-37.
10. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д.Шнаппер [пер. з французької Р. В. Мардера] – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с. – С. 29.
11. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство / Э. Ян // Полис. – 2000. – №1. – С. 114-122.
12. Дойч Карл. Народи, нація та комунікація / Карл Дойч // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 327-334.
13. Гроций Гуго. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – Москва: Фазтон, 1994. – С.296.
14. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Политология: Хрестоматия. – Москва: Гардарики, 2000. – 468 с. – С.138-154.

УДК 321.011:341.231

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ У ПРАЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ФІЛОСОФІВ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Моїсеєва Н. І., доктор філософії, доцент, завідувач кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (Україна)

Моїсеєва Н. І. Ідея національного суверенітету у працях європейських філософів XVII–XVIII століть

Розглянуто еволюцію поняття «національний суверенітет» у працях європейських філософів XVII–XVIII століть з точки зору політичної філософії. Показано, що відокремлення процесу здійснення влади від власності на неї сприяла розвитку поглядів на неї як на абстрактний інститут, що асоціюється не з конкретною особою, а із державою. Поступово розуміння суверенітету як абсолютної, нічим не зв'язаної політичної влади, трансформувалося в сторону його все більшого обмеження. Це стало загальною тенденцією гуманістичного напрямку в розвитку інтерпретації проблеми політичної влади.

Ключові слова: національний суверенітет, теорія суспільного договору, національна держава.

Moseseva N. I. The idea of national sovereignty in the works of European philosophers of the XVII-XVIII centuries

The evolution of the concept of "national sovereignty" in the works of European philosophers of the XVII-XVIII centuries from the point of view of political philosophy is considered. It was shown that the separation of the process of exercising power from ownership on it contributed to the development of views on it as an abstract institute, which is associated not with a concrete person, but with the state. Gradually, the understanding of sovereignty as an absolute, unconnected political power, was transformed into an increasingly restrictive one. This became the general tendency of the humanistic direction in the development of the interpretation of the problem of political power.

Key words: national sovereignty, theory of social contract, national state.

Розроблені європейськими філософами епохи становлення безстанового суспільства ідеї національного суверенітету, що покликані були замінити собою концепт суверенітету монарха, заклали підвалини сучасної політичної думки та конституційного права як її нормативно-правового оформлення. Вказана обставина зумовлює незмінний інтерес науковців багатьох галузей науки до вивчення цих ідей. В сучасній українській науковій

літературі дана проблематика підіймалася в працях О.Воронянського, В.Гапотія, В.Кременя, М.Розумного, Н.Палієнка, Ю.Тарана, А.Яценка та ін. Однак указані науковці розглядали її в рамках мети своїх досліджень, залишаючи за межами цих рамок значну частину філософського аспекту ідей європейських просвітителів щодо національного суверенітету.

Метою даної статті є розгляд еволюції поняття «національний суверенітет» у працях європейських філософів XVII–XVIII століть з точки зору політичної філософії.

Деперсоніфікація державної влади, відокремлення процесу здійснення влади від власності на неї сприяла розвитку поглядів на неї як на абстрактний інститут, що асоціюється не з конкретною особою, а із державою. Саме з цього часу, на наш погляд, суверенітет правителя в теоретичних концепціях поступається місцем суверенітету держави. Саме державний суверенітет, за висловом російського дослідника Йосипа Левіна, «перетворював монарха з власника влади в орган держави»[1, с.29]. Інтерпретація статусу правителя в якості одного з елементів держави привела до розвитку концепцій обмеження його влади іншими державними інституціями та встановленими законом рамками компетенції і обсягом повноважень.

Підстави такого обмеження принципово відрізняються від підстав, що їх висувало середньовічне феодальне право в аналогічному випадку. Якщо права феодальних зібрань на участь у вирішенні найважливіших питань обґрунтовувались особистісно-владними якостями аристократії, то право парламентів Нового часу ґрунтується на принципі безособового інституційного обмеження державної влади, її відповідальності перед нацією, яка виступає як колективний засновник держави. Традиційна для теорії суспільного договору ідея про угоду створення держави доповнилася ідеєю про первісну угоду між народом та правителем – «договір управління», що обмежує владу останнього положенням про управління як засіб підтримання суспільного благоденства. Проблема «надлишкової» влади короля, в якій право карати є тотожним особистій владі суверена [2, с.115] у юридичній літературі XVII ст. вирішувалася за допомогою концепту конституціоналізму, котрий накладав певні обмеження спочатку на правителів, а згодом – і на державу. Розуміння суверенітету як абсолютної, нічим не зв'язаної політичної влади, поступово трансформувалося в сторону його все більшого обмеження законами. Це стало загальною тенденцією гуманістичного напрямку в розвитку інтерпретації проблеми політичної влади, хоча безліч спроб представити суверенітет як необмежену, абсолютну владу спостерігається навіть у XXI ст.

Англійський політичний мислитель XVII ст. Томас Гоббс пов'язував суспільний договір із необхідністю створення механізму, який би гарантував його виконання і карав порушників його положень. Згідно з ідеями Т.Гоббса таким механізмом є держава або суверен, представлений одиничним чи колективним правителем. Намагаючись зняти протиріччя між сутністю влади держави як соціального механізму та влади особи правителя, Т.Гоббс відмовився від концепції договору між народом і правителем, замінивши її ідеєю суспільного договору, за допомогою якого індивіди погоджуються віддати державі представництво своїх прав в обмін на безпеку[3].

Таким чином, носієм суверенітету стає не народ і не правитель, а сама держава, що є не стороною суспільного договору, а лише його результатом. Оскільки до передачі влади над собою суверену народ не мав суспільної влади, то не існувало і природного права народу на владу. Члени суспільства, зацікавлені у виконанні суспільного договору, лише визнають над собою владу суверена для припинення «війни всіх проти всіх» і підтримання порядку. Таким чином, Т.Гоббс замість двох конструйованих теорією природного права договорів – «договору суспільства» про створення держави і «договору управління» між суспільством і правителем визнавав лише один договір, за яким кожен член суспільства пов'язував себе з іншими обіцяркою підкорятися загальному уряду. «Ми говоримо, що держава встановлена, коли безліч людей домовляється і укладає угоду кожен із кожним про те, що з метою підтримки миру серед них і захисту від інших кожен з них буде визнавати як свої власні всі дії і судження тієї людини або зборів людей, якому більшість дає право представляти всіх (тобто бути їх представником) незалежно від того, чи голосував він за чи проти них»[3, с. 127, 134]. Тому всі публічне право концентрується в суверенітеті Правителя, який фактично стоїть над суспільством, і без якого останнє є лише натовпом.

Перенесення в суспільній свідомості джерела суверенітету від сакрального зовнішнього (Бог) до раціонального (воля народу) супроводжувалося також раціоналістичним аналізом меж самого суверенітету. Так, Т.Гоббс зазначав, що влада суверена, хоча й ніким не обмежена формально, у реальності не є абсолютною. По-перше, вона не поширюється за межі держави, де править суверен. По-друге, всередині держави суверен не владний у виборі основних завдань державної влади, оскільки цими завданнями, відповідно до суспільного договору, є збереження миру і благополуччя в своїй країні, захист приватної власності, заохочення торгівлі, ремесел і мистецтв (тобто приватної сфери життя членів суспільства). По-третє, в тих випадках, коли в рамках правлячого режиму відчувається дефіцит публічної свободи, остання компенсується свободою у захищеній суспільним договором приватній сфері – торгівлі, виробництві, думках, релігійних переконаннях, сімейному житті та ін.

У цілому суверен в очах Т.Гоббса є представником народу, а суверенітет трактується ним як механізм представництва суспільства. Однак сам Т.Гоббс визнавав, що суверен, отримавши владу і виступаючи в якості верховного правителя і арбітра, підноситься над суспільством, заміщуючи його волю своєю волею. Звідси верховна влада фактично розглядається ним як власність суверена[3, с.95, 429].

Відчуження держави (суверена) від суспільства, що є джерелом суверенітету, для теорії суспільного договору стало внутрішнім протиріччям, якого теологічна теорія не знала за визначенням. Усунути це протиріччя намагалися мислителі, що висунули ідею народного суверенітету. Уперше дана ідея отримала систематичне обґрунтування у працях німецького філософа права Йогана Альтузія. Він, як і Ж.Боден, вважав підставою народного суверенітету договір панування між народом і правителями. Але на відміну від Ж.Бодена, Й.Альтузія стверджував, що суверенітет повністю і невідчужувано належить народу, який має право на опір правителю у разі порушення останнім умов договору[4].

Зазначимо, що сама ідея верховної влади народу вперше була зафіксована у 1484 році у виступі депутата від Бургундії Філіпа По на зібранні Генеральних штатів у французькому м. Тур. У XVII ст. під час англійської буржуазної революції ця концепція була закріплена в програмному документі партії левелерів «Основні закони та вольності Англії», що декларував народ єдиним джерелом влади за своєю природою [5, с.19]. Однак першим в ідеології Нового часу теоретичним обґрунтуванням народного суверенітету як демократії стала концепція Бенедикта (Баруха) Спінози.

Народний суверенітет Б.Спіноза обґрунтовував досить простим умовлянням. Згідно нього в результаті суспільного договору кожен громадянин переносить своє природне право не на уряд, позбавивши себе на майбутнє права голосу, але на більшу частину всього суспільства, одиницю якого він складає. І на цій підставі всі члени суспільства, перейшовши до громадського стану, зберігають рівність, характерну для стану природного [6].

Б.Спіноза обмежив суверенітет держави такими параметрами як ресурс влади («міць держави»), «могутність, якою вона перевершує підданого»: оскільки влада не має фактичної здатності змусити людей думати чи діяти так, як вимагає держава, вона не має на це і права) та легітимність (вона не повинна вчиняти дій, що підривають її авторитет або викликають обурення підданих). Він також установив взаємопов'язаність цих параметрів: «міць і право держави зменшуються остільки, оскільки вона сама дає приводи значному числу осіб до змови» [6, с.32]. Суспільний договір, за Б.Спінозою, є не прадавньою «першою угодою», а умовним балансом сил уряду та підданих держави: загальне обурення діями уряду може у будь-який час покласти край суспільному договору, перетворивши «громадянський стан» у стан ворожості.

Легітимність суверенітету базується на відповідності дій держави «загальному благу», яке тотожне «приписам розуму» [6, с.42]. Суперечливість приватних інтересів і егоїстичних «афектів» взаємопогашається лише в умовах, коли державні рішення приймаються численним зібранням, воля якого «визначається не стільки примхою, скільки розумом, бо дурні афекти тягнуть людей нарізно, і одностайність може встановитися лише остільки, оскільки люди прагнуть до благородного або принаймні до того, що здається таким». Тому, щоб закон був розумний, він має бути прийнятий великими зборами людей. Причому простий народ, який, посилаючись на його неучтво, відсторонюють від державних справ (а його неучтво в цих справах тим і обумовлено, що з них роблять державну таємницю), за своєю природою не гірше знаті. Вся різниця між ними в тому, що знать маскує свої вади «пишнотою, розкішшю, марнотратством, узгодженістю пороків, вченим невіглаством і витонченістю розпусту» [6, с.154]. При такому підході найбільш розумною і стійкою формою правління Спіноза визнавав демократичну республіку. «У демократичній державі, – писав він, – менше потрібно боятися безглуздостей, бо майже неможливо, щоб більшість зборів, якщо вони великі, зійшлися на одній безглузді» [6, с.242].

Першою зі спроб обґрунтування концепцію національного суверенітету на базі не лише умовлянь, а й емпіричних досліджень можна вважати суспільно-політичні погляди французького державознавця епохи Просвітництва Шарля Луї де Монтеск'є. У праці «Про дух законів», що з'явилася в 1748 році у результаті багаторічного вивчення історії законодавства, він розглядав політичний процес як результат дії природно-історичних закономірностей, відзначаючи, що «закони дуже тісно пов'язані з тими способами, якими різні народи добувають собі засоби до життя» [7, с.42].

Ш. Л. де Монтеск'є довів невідповідність реальній історії раціоналістичних конструкцій гуманістів, що виводили утворення держави з положень природного права, а суверенітет народу – з гіпотетичного суспільного договору. Закономірності суспільного життя де Монтеск'є намагався розкрити через поняття загального духу народу (нації), який формується у конкретних історичних та природних умовах і прагне до вираження в державному устрої. Звідси суверенітет є невід'ємним правом народу [7]. Однак реалізація цього права не забезпечується автоматично через установлення республіканської форми правління. Вона можлива лише через створення системи розподілу владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. У такій системі кожен з органів влади забезпечує стримування іншого органу, що повинно унеможливити узурпацію влади однією особою.

Найбільш послідовно доктрина національного суверенітету була втілена в політичній філософії діяча епохи французького Просвітництва напередодні Великої французької революції Жан-Жака Руссо. Вона викладена, перш за все, в його трактаті «Про суспільний договір». Для Ж.-Ж.Руссо головною тезою концепції «народного суверенітету» було затвердження права народу на повалення державного ладу, який привласнює суверенні права народу і при цьому не бажає служити суспільному благу. Концепція Ж.-Ж.Руссо була не лише філософською конструкцією, але й практичним інструментом для обґрунтування тези про нелегітимність режиму абсолютизму, що панував на той час у Франції.

Так само, як і Г.Гоббс та Б.Спіноза, Ж.-Ж.Руссо відмовився від концепції договору між правителем і народом на користь ідеї суспільного договору між індивідами. Шляхом укладення такого договору, який спирався на вільну згоду всіх, кожна людина добровільно підпорядковується загальній і абсолютній волі народу, ототожнюючи себе з ним. Завдяки цьому проста сукупність осіб конститується як політично повноправний народ – нація, що його Ж.-Ж.Руссо визначає як «політичний організм», «колективну істоту», «умовну особистість». Із цього моменту у народу як нації з'являється суверенітет – «влада, що спрямовується спільною волею» [8, с. 220]. Таким чином, за Ж.-Ж.Руссо сувереном є не представник народу, а сам народ як політична нація, що є творцем суспільного договору.

Оскільки суверенітет як верховна влада є невідчужуваним і безмежним, то й сам суверен не може бути ніким заміщений. Для суверенного суспільства передача публічної влади будь-якому іншому суб'єкту або ж накладення на себе якихось обмежень шляхом договору, є неможливим. Це означає, що здійснення національного суверенітету не може бути довірене жодному представницькому органу.

Оскільки повнота влади зберігається за нацією, то правителі, яким нація доручає управління, не можуть розглядатися як суверени в прямому сенсі слова. Уряд є лише несuverенним виконавцем законодавчих приписів

суверенної спільноти, яка може в будь-який момент припинити діяльність управлінців чи замінити їх. Більше того, національний суверенітет не може бути обмежений конституцією або позитивним правом. Держава, керована нацією, може вільно розпоряджатися кожним окремим громадянином і навіть позбавити його життя, оскільки «його життя не тільки благодіяння природи, але й дар, одержаний ним на певних умовах від Держави» [9, с.75]. Такий підхід став найбільш радикальним обґрунтуванням доктрини національного суверенітету.

Однак втілення концепції Ж.-Ж. Руссо наштовхувалося на непереборне протиріччя між необхідністю постійного врахування волевиявлення усіх громадян та надзвичайно високу затратність даної технології при її невисокому коефіцієнті корисності через політико-економічну безграмотність переважної більшості населення. Хоча доктрина безпосереднього національного суверенітету Ж. Ж.Руссо ніколи не була втілена в життя, вона здійснила істотний вплив на подальше формування ідеології та практики політичного будівництва. Так, ідеологія національного суверенітету активно використовувалася у ході Великої французької революції, яка ліквідувала всі форми рабства на території республіки і при цьому запровадила загальне виборче право для чоловіків та національне громадянство. Якобінська Конституція Франції 1793 року передбачала, зокрема, що законодавчі акти, прийняті законодавчими зборами, повинні надходити на затвердження виборців.

Однак практика республіканського державотворення Нового часу вже з самого початку ґрунтувалася не на ідеї безпосереднього суверенітету народу, а на концепції «народного представництва». Французька революція завершила донаціональну еру в історії людства і започаткувала нову – еру заключного процесу формування націй, еру національного існування. В роки революцій на арену політичного життя вийшов новий суб'єкт – нація, яка взяла на озброєння ідею національного суверенітету. В революційні часи сформувався і почав втілюватись у життя принцип національності або ідея національної держави, під якою малось на увазі право кожного народу на створення власної держави. Саме у ході цих революцій, а також у наступний за ними період були досить успішно апробовані унітарна та федеративна моделі держави, які й до сих пір залишаються основними формами устрою сучасних держав. Концепція національного суверенітету мала довести не лише право нації на верховну владу, але й сам факт існування нації як політичної спільноти. Нагадаємо, що в період активної розробки цієї концепції європейське суспільство було як постфеодальним (тобто розділеним на окремі стани та корпорації з різними правами та обов'язками, членство в яких було зафіксоване нормами не лише писаного, але й звичаєвого права), але й ранньокапіталістичним (тобто розділеним на власників та не власників засобів накопичення капіталу, що давало першим можливість отримувати прибуток за рахунок привласнення результатів праці других). Враховуючи розвиток ринкових відносин, реальний доступ до вирішального впливу на прийняття державних рішень в Європі ще з раннього Відродження залежав не скільки від соціального походження особи, стільки від обсягу капіталу, яким ця особа реально розпоряджалася [10] (що й спричинило революційний злам феодальних політичних інститутів).

Тому ліквідація феодальних привілеїв не могла ліквідувати нерівності соціальних груп у можливості доступу до влади навіть на рівні місцевих громад. Дана проблема могла бути вирішена шляхом вирівнювання можливостей у доступі до влади: надання аутсайдерським соціальним групам політичних привілеїв та обмеження політичних прав для ресурсозабезпечених груп. У Франції в період революції останній крок частково був застосований у відношенні до дворянства (у Великобританії, навпаки, вихідцям із не дворянства було надано право купувати титул через купівлю відповідного земельного угіддя у власника титулу і, таким чином, входить до складу Палати лордів). Однак у цілому класики ліберальної демократії виходили з постулату про рівність всіх членів суспільства. Ігнорування фактичної нерівності в рамках ліберальної теорії ввійшло у протиріччя з реальною політичною практикою вже у перший період існування буржуазних республік кінця XVIII-початку XIX століть.

Бібліографічний список:

1. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.
2. Конституційне право зарубіжних країн / В. О. Ріяка (керівник авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік [та ін.]; за заг. ред. В. О. Ріяки. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : В 2-х т. Т. 2. – Москва : Мысль, 1991. – 738 с.
4. Альтузий И. Политика [Электронный ресурс] / И. Альтузий. – URL: <http://www.reformed.org.ua/2/155/Althusius>.
5. Воронянський О. В. Всесвітня історія: довідник // О. В. Воронянський, Н. Л. Міщенко. – Харків : Ранок, 2009. – 480 с.
6. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза // Сочинения. В 2-х т. Т. 1. / вступ. стаття К. А. Сергеева. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: Наука, 1999. – 489 с.
7. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Антология мировой философии : в 4 т. Т. 2. – Москва : Мысль, 1970. – 539 с.
8. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основании неравенства между людьми / Ж. Ж. Руссо // Избранные сочинения: в 3-х т. Т. 1. – Москва, 1961. – С. 40-84.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – Москва : Наука, 1969. . – С. 151-256.
10. Воронянський О. В., Кулішенко Т. Ю. Влада як системний елемент економічних відносин: механізм відтворюваності // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2016. – №. 174. – С. 109-117.